

IV. RAŠYTINIS XIV–XX A. PR. LITUANISTIKOS IR LITUANIKOS PAVELDAS: KALBŲ IR KULTŪRŲ SĄVEIKA

1. **Programos vykdytojas** – Lietuvių kalbos institutas.

Etatų, skirtų programai, skaičius – 11,2.

2. **Programos trukmė** – 2022–2026 m.

3. **Programos vadovas** – dr. Birutė Triškaitė, el. p. birute.triskaite@gmail.com

4. **Preliminarios programos lėšos darbo užmokesčiui** 1 067 485,44 Eur

5. **Programos tikslas:** tirti rašytinį lituanistikos ir lituanikos paveldą siekiant nustatyti kalbų ir kultūrų sąveiką: 1) vertinant kalbinės ir religinės raštijos istorinį, socialinį bei kultūrinį kontekstą; 2) analizuojant rašomosios lietuvių kalbos bei kalbotyros istoriją; 3) tiriant lituanikos raštijos istorinius bei dabartinius kontaktus ir įvairių etnokonfesinių tradicijų sąsajas.

6. **Programos uždaviniai** įgyvendinami dviem priemonėmis.

I priemonės *Rašytinio lituanistikos paveldo tyrimas ir skelbimas uždaviniai:*

1) tirti lingvistines idėjas XVII–XVIII a. lituanistikos šaltiniuose ir archyvuose dokumentuose siekiant nustatyti visuomenės požiūrį į lietuvių kalbą ir kalbotyrą, parodyti lingvistinių idėjų įtaką kalbos ir kalbotyros raidai, įvertinti kalbos svarbą tautinei tapatybei;

2) atlikti XVI–XX a. pr. gramatikų ir žodynų, lietuviškų Biblijos vertimų ir religinių veikalų tekstologinę, filologinę bei lingvistinę analizę ir a) nustatyti istorinius, socialinius bei kultūrinius procesus, lėmusius jų sukūrimą ir funkcionavimą visuomenėje; b) įvertinti jų vietą kalbos ir kalbotyros raidos kontekste arba įtaką raštijai bei religinėms bendruomenėms;

3) atlikti sinchroninius ir diachroninius XVI–XX a. pr. rašomosios lietuvių kalbos tyrimus: tirti ortografiją, leksiką, morfologiją ir sintaksę siekiant nustatyti tradicijos ir inovacijų santykį, atskleisti kitų kalbų poveikį;

4) tęsti Senųjų raštų duomenų bazės kūrimą: publikuoti naujus skaitmeninius lituanistikos šaltinių atvirosios prieigos LKI interneto svetainėje <<http://seniejirastai.lki.lt/>> siekiant užtikrinti lituanistikos paveldo išsaugojimą, prieinamumą visuomenei, skatinti pažangius lietuvių raštijos tyrimus; diegti inovatyvias daugialypes paieškų ir teksto analizės sistemas.

II priemonės *Lituanikos istorinių bei dabartinių kontaktų tyrimai uždaviniai:*

1) įtraukti į mokslo apyvertą Lietuvoje ir svetur saugomą lituanikos paveldą parodant jo kalbinę ir tekstinę įvairovę;

2) atskleisti konkrečiais kūrinių LDK vykusių tarpetninę ir tarpkonfesinę kultūrų sąveiką;

3) parodyti LDK funkcionavusių lituaninės raštijos kūrinių savitumą, sudaryti atitinkamus hagiografinių ir homiletinių tekstų sąvadus (katalogus);

4) transliteruoti, versti į lietuvių kalbą, komentuoti, rengti spaudai rašytinius lituanikos paminklus, kad jie taptų prieinami įvairių sričių specialistams ir plačiajai visuomenei.

7. **Metodologinis tyrimų pagrindimas:**

I priemonė *Rašytinio lituanistikos paveldo tyrimas ir skelbimas*

Šioje programoje numatomi tarpdalykiniai rašytinio lituanistikos paveldo tyrimai siekiant suteikti naujų ir moksliskai pagrįstų žinių apie lietuvių kalbos funkcionavimą visuomenėje ir raštijos raidą. Tiek Prūsijos Lietuvoje, tiek Didžiojoje Lietuvoje lietuvių raštija šimtmečius kūrėsi daugiakalbėje ir daugiakultūroje aplinkoje: žodynai dvikalbiai ir trikalbiai, gramatikos parašytos vokiečių, lotynų ir lietuvių kalbomis, kai kurie veikalai versti iš vokiečių, lenkų ir lotynų kalbų, tad ir tyrimai atspindės kelių kalbų ir jas lydinčių kultūrų sąsajas. Programa apims rašytinio paveldo tyrimą, rengimą publikuoti ne tik tradicinėmis knygomis, bet ir internetiniais leidiniais, kad suaktyvėtų lituanistikos šaltinių analizė Lietuvoje, paspartėtų jų patekimas į tarptautinę lituanistikos mokslo erdvę.

Į programą įtraukti tarpdalykiniai XVII–XX a. pr. kalbinių veikalų – gramatikų ir žodynų – tyrimai. Atspindėdami gramatinę ir leksinę kalbos sistemą, būtent kalbiniai veikalai geriausiai atskleidžia lietuvių kalbos padėtį ir santykį su kitomis kalbomis, lingvistinės minties raidą įvairiais istoriniais periodais. Atliekant kompleksinius tyrimus, bus moksliskai vertinamas ir socialinis bei kultūrinis rašytinio lituanistikos paveldo kontekstas, ieškoma duomenų kalbos ir visuomenės santykiams atskleisti, socialinei bei kultūrinei kalbos vartotojų tapatybei pažinti.

XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje parengtų lietuvių kalbos gramatikų, traktatų ir kitų kalbinių veikalų bei archyvinių dokumentų tyrimas parodys to meto visuomenės požiūrį į kalbą ir kalbotyrą, atskleis lingvistinių idėjų įtaką kalbos ir kalbotyros raidai bei tautiniam tapatumui, bus siekiama nustatyti lingvistinių minčių atsiradimą, perimamumą ir naujų kilimą.

XVII–XX a. pr. gramatikų ir žodynų tyrimai bus atliekami taikant kelių humanitarinių mokslų – kalbotyros, istorijos, knygotyros, tekstologijos – tyrimų metodus. Rankraštinių šaltinių tekstologinei analizei pasitelkiama specialiųjų (pagalbinių) istorijos disciplinų (ypač archeografijos, paleografijos) ir knygotyros bei dokumentotyros metodika. Atliekant šaltinių filologinę analizę, remiamasi istoriniu gretinamuoju ir analitiniu aprašomuoju metodu: tiriama kelių panašių to paties žanro veikalų teksto istorija, nustatomas vienu poveikis kitiems, aprašomi tarpusavio ryšiai, lingvistinių minčių perimamumas ir naujų atsiradimas. Apibendrinant filologinę analizę, kaip metodologine prieiga bus remiamasi teksto lingvistikos teorija (intertekstualumu), padedančiu išryškinti sąsajų su šaltiniais formas (eksplicitinę ir implicitinę) ir nustatyti teksto perėmimo strategijas. Lingvistinė analizė atliekama taip pat derinant kelis pagrindinius metodus: istorinį gretinamąjį, sisteminių gretinamąjį ir analitinį aprašomąjį.

Į programą įtraukti ir Biblijos vertimai, atlikti įvairių konfesijų kunigų Prūsijos Lietuvoje ir LDK: jų tarpusavio ryšiams nustatyti numatyta remtis šiuolaikiniais programinės tekstų analizės metodais. Didelės apimties duomenų analizė bus atliekama pasitelkiant skaitmeninius senųjų raštų dokumentinius perrašus, kompiuterinius rašybos niveliacijos ir plagiarizmo, arba teksto sutapčių nustatymo, algoritmus. Tyrimas atskleis XVI–XVII a. Prūsijos Lietuvoje ir LDK atliktų Biblijos fragmentų (perikopių) vertimų tarpusavio sąsajas ir skirtumus, leis identifikuoti teksto perėmimo atvejus, nustatyti kanoninius ir naujus vertimus ar redakcijas.

Visuomenės modernėjimo procesus ir savitą lietuvių raštijos raidos etapą atspindi Prūsijos Lietuvoje nuo XVIII a. II pusės kurti ir vis dar negausiai tirti surinkimininkų raštai. Atsižvelgiant į kultūrinį Vakarų Europos kontekstą, istorines to meto realijas, bendrąs XIX a. protestantų judėjimų tendencijas Europoje ir Šiaurės Amerikoje, religinės literatūros ir spaudos raidą, bus tiriami XIX a. surinkimininkų raštų (hymnodinių, pastoralinių veikalų) genėzė ir kalba, įvertinama religinės literatūros, atsiradusios pasauliečių (ar dvasininkų) iniciatyva, įtaka tikinčiųjų bendruomenėms. Rašytinis surinkimininkų paveldas bus analizuojamas istoriografiniu ir kultūrologiniu aspektu, pasitelkiant filologinę, tekstologinę ir lingvistinę analizę.

Remiantis fundamentiniais XVI–XVIII a. lituanistikos šaltiniais, sukurtais Prūsijos Lietuvoje ir LDK tiek evangelikų, tiek katalikų, bus tiriama seniausio laikotarpio rašomoji lietuvių kalba. Daugiausia dėmesio bus skiriama dviem kalbos sistemos lygmenims: kitų kalbų įtakai jautriausiai leksikai ir mažiau paveikiai sintakse. Pasitelkus istorinį lyginamąjį metodą, sinchroninę žodžių darybos ir tekstologinę analizę, bus tiriami slavizmai verstiniuose lietuviškuose raštuose lyginant su originalais, taip pat analizuojama skolintos ir indigenios šaknies veiksmazodžių sistema. Siekiant sistemškai iširti XVI–XVII a. vartotus sudėtinius prijungiamuosius laiko sakinius, bus atliktas visuminis gretinamuoju filologiniu metodu pagrįstas pasirinktų sintaksinių vienetų ir jų atitikmenų pagrindiniuose ir (ar) pagalbiniuose originaluose vartojimo pobūdžio ir dažnumo (absoliutinio ir santykinio), morfosintaksinės sandaros ir galimų savitarpio tekstologinių ryšių tarp skirtingų to laikotarpio šaltinių tyrimas.

Šiuolaikiniams mokslo tiriamiesiems ir taikomiesiems darbams būtini skaitmeniniai lituanistikos šaltinių tekstai ir toliau bus skelbiami LKI interneto svetainėje „Senieji raštai“ kaip internetiniai leidiniai, kuriuos sudaro dokumentinis perrašas ir lietuviškų žodžių formų konkordancijos ir (ar) indeksai. Senųjų raštų duomenų bazės funkcionalumą numatoma didinti diegiant naujas paieškų sistemas.

II priemonė *Lituanikos istorinių bei dabartinių kontaktų tyrimai*

Pastaraisiais metais Lietuvoje vykdomų tyrimų metodologijoje įtvirtintas platesnis nei anksčiau lituanikos objekto suvokimas. Į šį tyrimų lauką įtraukti iki tol mūsų šalyje beveik netirti, visuomenei ir net specialistams menkai žinomi keliomis (rusėnų, bažnytine slavų, lenkų ir kitomis) kalbomis rašyti paminklai, tiesiogiai atspindintys ne katalikų, o kitų LDK tradicinių konfesinių bendrijų (stačiatikių, unitų, sentikių, musulmonų ir kt.) gyvenimą. Ši nauja mokslinė veikla iš dalies atsveria užsienio tyrėjų aktyviai vykdomą LDK sukurtą ir funkcionavusio lituaninio raštijos paveldo parceliavimą atskirais etnokonfesiniais bei kalbiniais požymiais ir jo

integravimą į įvairių – ne vien tik kaimyninių – šalių tautinius naratyvus. Šiam tyrimo laukui itin aktualūs lietuvių ir kitų kalbų bei kultūrų sąveikos tyrimai.

Pagrindinę tyrimo problemą sudaro nepaprasta LDK ir Lietuvos rašytinio paveldo įvairovė, neretai užgožianti jo integralumą: šis paveldas sukurtas skirtingomis kalbomis, užrašytas skirtingais rašmenimis, priklauso skirtingoms – katalikų, protestantų, stačiatikių, unitų, judėjų, karaimų, musulmonų – konfesinėms tradicijoms. Tokia įvairovė reikalauja iš šios srities specialistų išskirtinio tarpdalykinio pasirengimo. Ši problema metodologiškai įveikiama atskleidžiant Lietuvos valstybėje vykusios kalbinės ir kultūrinės integracijos procesus, kurie ir leidžia suvokti mūsų šalies daugiakalbį ir daugiakonfesinį rašytinį paveldą kaip vientisą sistemą. Todėl būtent integraciniai procesai yra mūsų mokslinių interesų centre.

Šioje ilgalaikėje programoje plėtojama pasitvirtinusi hipotezė, kad Lietuvos valstybėje vykusios kalbų ir kultūrų sąveika (integraciniai procesai) lėmė tokių kalbinių ir kultūrinių reiškinių atsiradimą, kurie buvo būdingi vien tik mūsų šalies tradicijai ir neplito už jos ribų. Tokių reiškinių visuma sudaro lituanikos paveldo lietuviškumo pagrindą, kurio nustatymą laikome savo moksliniu prioritetu. Jis ryškiausiai atskleidžia lituanikos paveldo unikalumą, išskiriantį įvairialypę Lietuvos raštijos tradiciją nuo egzistavusių kaimyninėse valstybėse.

Lituanikos paveldo tiesioginė sąsaja su skirtingais kalbiniais ir etnokonfesiniais identitetais lemia mokslinio darbo tarpdalykiškumą, todėl taikomi kelių humanitarinių mokslų – kalbotyros, tekstologijos, religijotyros, menotyros – tyrimo metodai. Toks kompleksinis metodų taikymas leidžia atskleisti LDK vykusią tarpkonfesinę kultūrinę ir kalbinę integraciją.

Lietuvoje ir svetur saugomų LDK ir Lenkijos Karalystės įvairiakalbių rankraštinųjų knygų turinys išaiškintas ir aprašytas nevienodai. Todėl svarbu įtraukti į mokslo apyvartą, sisteminti ir apibendrinti įvairiose šalyse saugomuose rankraščiuose išlikusius, bet vis dar net specialistams nežinomus lituanikos paminklus, rašytus keliomis (rusėnų, bažnytine slavų, lenkų) kalbomis kirilininiais ir arabų rašmenimis ir atspindinčius LDK ir Abiejų Tautų Respublikos (ATR) žemėse vykusią unikalią ir įvairialypę skirtingų kalbų, religinių ir etnokultūrinių grupių sąveiką. Mokslo ir plačiajai visuomenei bus skirta Lietuvos totorių rankraštinųjų tekstų studija-chrestomatija (vertingiausi kūriniai transliteruoti lotyniškais rašmenimis). Bus tęsiamas daugiatomio Suvestinio sinaksarinių tekstų katalogo sudarymas: bus parengtas IV-as (gruodžio mėn.) tekstų tomas. Numatoma studija apie ATR sentikių santykius su kitomis vietinėmis krikščioniškomis konfesijomis (ypač Romos ir graikų apeigų katalikais). Atskiras dėmesys bus skirtas nežinomai LDK rusėnų bibliotikai, atskleidžiant naujas raštijos sąsajas su čekų ir lenkų tradicijomis.

8. Numatomi rezultatai:

parengtos 5 monografijos ar studijos, 1 chrestomatija, 1 katalogas, 5 mokslinės šaltinių publikacijos (šiems mokslo tiriamiesiems ir taikomiesiems darbams publikuoti bus ieškoma papildomo finansavimo), publikuota ~85 mokslo straipsnių recenzuojamuose ir tarptautiniuose leidiniuose lietuvių ir užsienio kalbomis.

Visi rezultatai atsispindės tarptautinių mokslinių konferencijų ir seminarų pranešimuose bei mokslinės sklaidos straipsniuose plačiajai visuomenei.